

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԱԼԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Մարդկային գիտելիքներից գիտական տեսությունն ամենահասուն, հավաստի, ճշմարիտ, ընդունելի գիտելիքի ձևն է: Կարելի է ասել, որ այն տվյալ սոցիալ-մշակութային համակարգում բավարար հիմքեր, հիմնավորվածություն, համոզականություն ունեցող ինքնաբավ, ամփոփ գիտելիք է: Բնականաբար, հարց է ծագում. արդյոք գիտության բոլոր բնագավառներն ունեն գիտելիքի այդպիսի ձևեր, թե՞ այն բնորոշ է միայն բնագիտությանը: Օրինակ՝ պատմական գիտելիքն ունի՞ նման ձև, թե՞ ոչ, այսինքն՝ հավաստիության, ճշմարտության, ընդունված լինելու մի այնպիսի աստիճան, ինչպիսին հանդիպում ենք բնագիտական գիտելիքներում: Այլ խոսքով՝ որոնք են սոցիալ-հումանիտար գիտելիքների առանձնահատկությունները, դրանց հավաստիության, ճշմարտության, ընդունելի լինելու չափանիշները: Եթե այդ հարցերը բնագիտական գիտելիքներում քիչ թե շատ մշակված են, ապա սոցիալ-հումանիտար բնագավառում անհամեմատ քիչ են ուսումնասիրված:

«Տեսություն» տերմինը գրականության մեջ օգտագործվում է ամենատարբեր իմաստներով: Նրա հիմնական հատկանիշներ են համարվում ամենատարբեր բնութագրեր: Լայն իմաստով «տեսություն» ասելով հասկանում են մտածողության ընդհանուր բնութագրությունը, որը, ի տարբերություն պրակտիկայի, իրականության հոգևոր, մտածական արտացոլումը, վերարտադրությունն է:

Տեսությունն օգտագործվում է նաև դոկտրինա, ուսմունք իմաստով: Նրա հիմնական բնութագրերն են գիտելիքի կազմակերպվածությունը և համակարգվածությունը:

Գիտական հետազոտության պրակտիկայում տեսությունը, որպես կանոն, համադրվում է գիտափորձի արդյունքներին, ուստի նրա հիմնական հատկանիշ է համարվում գիտափորձի արդյունքներն ավելի արագ ու պարզ հաշվելը:

Տեսությունն ինֆորմացիոն տեսակետից բնութագրվում է որպես էմպիրիկ ինֆորմացիան ձևափոխող ալգորիթմ: Տեսության մուտքում ունենք փորձնական տվյալների համախմբություն, ելքում՝ տվյալներ, որոնք կանխատեսում են հետազոտվող համակարգի վարքը:

Գրականության մեջ տեսությունը բնութագրվում է նաև որպես առանձնահատուկ մշանային, ասույթային համակարգ: Սակայն ակնհայտ է, որ ոչ բոլոր ասույթային համակարգերը կարող են հավակնել տեսության դերի: Օրինակ՝ խոհարարական գրքերի տեքստերը ասույթների համակարգեր են, սակայն ոչ ոք դրանք չի համարում տեսություն:

Երբեմն տեսության այդ բնութագրին ավելացվում է բխեցման հարաբերության առկայությունը: Ասվում է, որ տեսությունն ասույթների այնպիսի համակարգ է, որը շաղկապված է բխեցման հարաբերությամբ¹:

Առանձնապես հետաքրքրական է «Փիլիսոփայական հանրագիտարանում» տեսության սահմանումը. «Տեսությունը որոշ օբյեկտների մասին հավաստի գիտական գիտելիք է: Այն պնդումների և ապացույցների համակարգ է: Պարունակում է տվյալ առարկայական բնագավառի երևույթների բացատրման ու կանխատեսման մեթոդները»²:

Այս սահմանման առանձնահատկությունն այն է, որ, ի տարբերություն վարկածի, «տեսություն» գիտելիքի ձևը դիտվում է որպես հավաստի, մենք կավելացնեինք՝ ճշմարիտ, ընդունելի գիտելիք: Բնականաբար, որպեսզի պարզաբանենք, թե ինչ առանձնահատկություններ ունի հավաստի, ճշմարիտ, ընդունելի գիտական գիտելիքը, պետք է նախապես ոչ միայն սահմանել գիտական տեսությունը, այլև ուսումնասիրել տարբեր բնագավառների տեսությունների կոնկրետ առանձնահատկությունները, ցույց տալ դրանց բնութագրերը և անցում կատարել գիտական գիտելիքի հավաստիության, ճշմարտության և ընդունման չափանիշների առանձնացմանը:

***

Տարբեր տեսակի և բնագավառների տեսություններն ունեն տարբեր կառուցվածք և գործառույթներ: Փիլիսոփայական և մեթոդաբանական գրականության մեջ ընդունված է բնագիտական տեսությունները բաժանել երկու մեծ խմբի՝ էմպիրիկ (փաստական) և տրամաբանական-մաթեմատիկական:

Էմպիրիկ են համարվում այն տեսությունները, որոնք անմիջականորեն ստուգելի են փորձնական արդյունքների միջոցով: Էմպիրիկ տեսությունների հիմնական ելակետային դրույթները անուղղակիորեն կապված են փորձի հետ, իսկ եզրակացությունները համադրելի են փորձնական արդյունքներին:

Մաթեմատիկական գիտությունների տեսությունների դրույթները միայն պատմական վաղ շրջանում են կապված եղել դիտարկումների և էմպիրիկ արդյունքների հետ: Մաթեմատիկայի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ հենց ինքն է ներքնապես կառուցում իր վերացական օբյեկտները և դրանք ուսումնասիրում է առանց փորձի ղիմելու³:

Ռուս անվանի գիտնական Ա. Ս. Լյապունովն առանձնացրել է բնագիտական տեսության չորս տեսակ. 1) նկարագրական բնագիտական տեսություններ, 2) դրանց մաթեմատիկական մոդելներ, 3) բազմության տեսության մակարդակի աքսիոմատիկական տեսություններ, 4) տրամաբանական-մաթեմատիկական տեսություններ, որոնցում նկարագրվում են գիտական օբյեկտները և դրանց հետազոտման գործառույթները⁴:

¹ Տե՛ս **Баженов Л. Б.** Структура и функции естественнонаучной теории. М., 1978, էջ 4-5:

² **Попович М. В., Садовский В. Н.** Теория // "Философская энциклопедия". Т. 5. М., 1970, с. 205.

³ Տե՛ս **Баженов Л. Б.**, նշվ. աշխ., էջ 8:

⁴ Տե՛ս **Ляпунов А. А.** О некоторых особенностях строения современного теоретического знания // «Вопросы философии», 1966, № 5, էջ 39-42:

Այս դասակարգմանը մոտ է «Փիլիսոփայական հանրագիտարանում» տրված սահմանումը. 1) նկարագրական տեսություններ (դրանք երբեմն անվանում են էմպիրիկ), 2) գիտական մաթեմատիզացված տեսություններ, որոնցում օգտագործվում են մաթեմատիկական ապարատն ու մոդելները, 3) դեդուկտիվ տեսություններ, որոնք սովորաբար կառուցվում են առանձնահատուկ ձևական լեզվով: Վերջին բաժնում առանձնացվում են տեսության երեք տեսակ՝ ա) աքսիոմատիկ, բ) կոնստրուկտիվ և գ) հիպոթետիկ-դեդուկտիվ⁵:

Առաջին բաժնի՝ էմպիրիկ կամ նկարագրական տեսությունները մինչև այժմ էլ կազմում են բնագիտական տեսությունների էական մասը: Այդ տեսություններում հիմնական դերը պատկանում է որակական լեզվին, որը պարունակում է մեծ թվով էմպիրիկ տվյալներ և դրանց ընդհանրացումներ: Այդ տեսությունները հսկայական դեր են խաղացել մարդկային ճանաչողության զարգացման գործում: Այդպիսիք են բնական ընտրության դարվինյան և պայմանական ռեֆլեքսների պավլովյան տեսությունները:

Մաթեմատիզացված են այն տեսությունները, որոնցում լայնորեն օգտագործվում են քանակական լեզուն և մաթեմատիկական մոդելները: Դրանց միջոցով նկարագրվում և բացատրվում է համապատասխան էմպիրիկ նյութը: Այդպիսիք են ֆիզիկայի, քիմիայի, կենսաբանության, լեզվաբանության և գիտության այլ բնագավառների տեսությունները, որոնց հատուկ է անցումը որակական հասկացություններից քանակական հասկացություններին և դրանց հետ կապված չափողական գործողություններին:

Մաթեմատիկական տեսություններում առավել ակնհայտ դրսևորվում է տեսության տրամաբանական կառուցվածքը: Դրանք դեդուկտիվ տեսություններն են (կառուցված են դեդուկտիվ մեթոդով) և ներկայացվում են հետևյալ կերպ: Նախ առանձնացվում են նախնական (չսահմանվող) տերմինները (հասկացությունները), որոնք օգտագործվում են առանց իրենց իմաստը բացատրելու: Համակարգի մեջ մյուս բոլոր տերմինները ներմուծվում են սահմանումների միջոցով՝ չօգտագործելով այլ տերմիններ, բացի նախնականներից, կամ այնպիսիներից, որոնց իմաստը նախկինում արդեն պազաբանված է: Տվյալ բնագավառի բոլոր պնդումները նույնպես բաժանվում են երկու մեծ խմբի: Նախ և առաջ առանձնանում են այն ասույթները, որոնք ընդունվում են առանց ապացուցման: Դրանց անվանում են առաջնային ասույթներ կամ աքսիոմներ (պոստուլատ): Որպես կանոն՝ դրանք ձևակերպվում են առաջնային տերմինների օգնությամբ, սակայն դրանց մեջ կարող են մտնել նաև ածանցյալ տերմինները: Աքսիոմները կարող են դիտարկվել որպես առաջնային տերմինների միջոցով ձևակերպված թաքնված սահմանումներ: Մնացած բոլոր ասույթները պետք է ստացվեն առաջնայիններից՝ որոշ տրամաբանական կանոնների համաձայն (ակնհայտորեն ամրագրված կամ ենթադրվող): Ասույթների այդ համախմբությունը ստեղծում է բխեցված (ապացուցված) նախադասությունների կամ թեորեմների դասը: Նման ձևով կառուցված դեդուկտիվ տեսության համար չափազանց կարևոր է անհակասականության, լրիվության, անկախության տեսակետից դրա հետազոտությունը: Այդպիսի հետազո-

⁵ Տե՛ս Попович М. В. Садовский В. Н., նշվ. աշխ., էջ 205-206:

տությունը մաթեմատիկայի, այսինքն՝ մաթեմատիկական տեսության կառուցվածքի և հիմնական հատկությունների մասին գիտության կարևոր խնդիրներից է:

Պատմականորեն դեդուկտիվ տեսության հաջորդ փուլը ելակետային տերմինների ցանկացած իմաստից վերացարկելն է (դրանք փոփոխականներով փոխարինելը) և դեդուկտիվ տեսության ձևական մոդել ստեղծելը: Այդ եղանակով կառուցված տեսությունն ունի ձևայնացված բնույթ, և դրա հիմքում ընկած աքսիոմների համակարգի համար խնդիր է դառնում դրանց բովանդակային մոդելի կառուցումը և մեկնաբանությունը: Միևնույն աքսիոմների համակարգը և դրանից բխող թեորեմների համախմբությունը (սինտակտիկական կառուցվածքը) կարող են ունենալ (և որպես կանոն ունեն) տարբեր մեկնաբանություններ (սեմանտիկական մեկնաբանություններ): Էմպիրիկ (փաստագրական) տեսության տրամաբանական կառուցվածքը կարծես թե նրա վրա զծված դեդուկտիվ սխեմա է, սակայն լրացումներով: Լրացումներով էմպիրիկ տեսությունները տարբերվում են մաթեմատիկականներից:

Էմպիրիկ տեսությունները կապված են փորձնական տվյալների հետ: Դրանք պետք է գնահատվեն այդ տվյալներին համապատասխան: Էմպիրիկ տեսություններում առկա տերմինների հիմնական մասն ունի առանձնահատուկ մեկնաբանություն՝ էմպիրիկ մեկնաբանություն: Դրանց անվանում են հիպոթետիկ-դեդուկտիվ տեսություններ, որոնք աքսիոմատիկորեն կառուցված տեսություններից տարբերվում են նրանով, որ որպես ելակետային դրույթներ են դիտարկվում ոչ թե աքսիոմները, այլ վարկածները: Սակայն, ինչպես նկատել է Լ. Բաժենովը, հիպոթետիկ-դեդուկտիվ տեսությունները հիմնականում տարբերվում են աքսիոմատիկական (մաթեմատիկական) տեսություններից ոչ թե նրանով, որ ելակետային դրույթները վարկածներ են, այլ որ պետք է ունենան համապատասխանության կանոններ (էմպիրիկ մեկնաբանություն), որոնց բազիսային մասը չափողական գործառույթներ են⁶:

Նկատենք, որ հիպոթետիկ-դեդուկտիվ տեսությունը մաքուր ձևով ավելի շուտ ժամանակակից գիտության իդեալ է, քան նրա փաստական վիճակը, սակայն այն չափազանց կարևոր է գիտական գիտելիքի տրամաբանության վերլուծության համար:

Որպեսզի տեսության պոստուլատներից (նախադրյալներից, հիմնական, հիմնարար սկզբունքներից) կարելի լինի բխեցնել ածանցյալ օրենքներ, հիպոթետիկ-դեդուկտիվ տեսությունը պետք է ունենա բխեցման ապարատ: Այդպիսի ապարատի դեր կատարում են տարաբնույթ խիստ դեդուկտիվ տեսությունները, մաթեմատիկան: Ընդ որում՝ մաթեմատիկայի դերը չի հանգում միայն բխեցման ապարատի գործառույթին: Ֆիզիկայում առանձնապես մեծ է մաթեմատիկայի՝ որպես ելակետային հասկացությունների և ելակետային պոստուլատների ձևակերպման միջոցի դերը:

Ժամանակակից մեթոդաբանական գրականության մեջ առկա է այն տեսակետը, որ տեսության կառուցման համար անհրաժեշտ է անցում կատարել «դիտարկման լեզվից» տեսական կոնստրուկտներին: Առանց

⁶ Տե՛ս **Баженов Л. Б.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

դրանց չի կարող լինել ոչ մի տեսություն: Սակայն որպեսզի տեսական կոնստրուկցիաների ստեղծումը չհանգեցնի սպեկուլյացիայի, պետք է լինի այն սահմանափակելու, մերժելու հնարավորություն⁷:

Ելնելով բնագիտական տեսությունների կառուցվածքի և գործառույթների կապի առանձնահատկություններից՝ առանձնացնում ենք գիտական գիտելիքի հավաստիության, ճշմարտության, ընդունման հետևյալ հիմքերը, չափանիշները՝ պնդումների ճշգրտությունը, միանշանակությունը, խստությունը, համակարգայնությունը, սիստեմատիկությունը, անհակասականությունը, ավարտունությունը, պարզությունը, էմպիրիկ (վերիֆիկացիա, ֆալսիֆիկացիա), տեսական (ներկառուցվածքայնություն, աշխարհի գիտական պատկերի, հարացույցի, աշխարհայացքի, սոցիալ-մշակութային համակարգի ներգրավվածություն), պատմական, պրագմատիկական (բացատրման, կանխատեսման, կիրառման մեծությունը) հիմնավորումների ամբողջությունը:

***

Սոցիալ-մշակութային, հումանիտար ոլորտն էականորեն տարբերվում է բնագիտական օբյեկտների, տեսությունների ոլորտից: Եթե բնագիտության առարկան ֆիզիկական, նյութական աշխարհն է, «կույր», «անգիտակցական» ուժերը, համասեռ, միօրինակ, միատարր օբյեկտները, ապա սոցիալ-մշակութային ոլորտը «գոյություն չունի մարդկային գործունեությունից դուրս. այն ստեղծվում, վերարտադրվում է վերջինիս կողմից (կարելի է ասել, կառուցվում է մարդկային գործունեության միջոցով)»⁸:

Այստեղ մենք գործ ունենք մարդ-մարդ հարաբերության, մարդու հոգևոր, նպատակադիր գործունեության, անհատական շահերի, մտադրությունների, էկզիստենցիալ արժեքների, ինքնիշխան անհատի ներաշխարհի, սուբյեկտիվ ռեալության, ազատ կամքով, ստեղծագործաբար գործող, ինքնաճանաչող էակի, մշակութային արժեքներ ստեղծողի, պահպանողի, տարածողի հետ:

Հասարակական-հումանիտար գիտությունների առարկան հասարակությունն է, անհատը, սոցիալ-մշակութային կապերը, մարդկանց փոխհարաբերությունները, հոգևոր կյանքը և գործունեությունը: Դրանք երբեմն առանձնահատուկ են, միակտանի, անվերարտադրելի:

Յուրահատուկ է նաև սոցիալական ճանաչողության առարկան: Այն և՛ օբյեկտ է, և՛ սուբյեկտ: Սոցիալական ճանաչողության առարկայում ներառվածությունը այդ առարկայում մշակութային նշանակություն ունեցող անհատական իրականությանը (Մ. Վեբեր) հաղորդում է բացառիկ բարդություն: Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ հումանիտար գիտություններում հեղինակի անհատական գործոնի դերը շատ մեծ է: Թեև անհատական և ընդհանրական բովանդակություն ունեցող հասկացություն-

⁷ Տե՛ս **Карнап Р.** Философские основания физики. М., 1973, գլ. 10, 23, 24, **Попович М. В.** О философском анализе языка науки. Киев, 1966, գլ. IV, **Ракитов А. И.** Лекции по логике науки. М., 1971, **Баженов Л. Б.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁸ **Лекторский В. А.** Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // "Вопросы философии", 2004, № 3, с. 48.

ները միասնության մեջ են, այդուամենայնիվ, մշակույթի մասին գիտություններում ընդհանրականը, օրինաչափն ունեն յուրահատուկ նշանակություն: Այդ օրենքները ոչ դիմամիկ օրենք-տենդենցներ են: Եվ դա բնական է: Մարդու ներաշխարհը, նրա հոգևոր միջավայրը, անհատական գործընթացները դժվար է այնպիսի ընդհանրացման, օրինաչափության ենթարկել, ինչպիսին առկա է բնագիտությունում: Բնականաբար, առանձնահատուկ են նաև սոցիալ-հումանիտար գիտություններում «տեսություն» գիտելիքի ձևի կառուցվածքն ու գործառույթները: Տարբեր է նաև նշված գիտությունների տարբեր բնագավառների տեսությունների կառուցվածքների և գործառույթների դերը: Այսպես, սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական այն գիտելիքներում, որոնցում առկա են էմպիրիկ հիմքեր, էմպիրիկ հիմնավորման անհրաժեշտություն, այդ տեսությունների սկզբունքները, հիմնարար հասկացությունների կառուցվածքներն ընդգրկված չեն: Ըստ էության, բացակայում են բնագիտական տեսություններին հատուկ կոնցեպտուալ միջուկը, համապատասխանության կանոնները: Սոցիոլոգիական տեսություններում գործ ունենք ինդուկտիվ ընդհանրացումների, էմպիրիկ օրենքների, օրինաչափությունների հետ: Այդ կարգի տեսությունների կառուցվածքը հիմնականում նկարագրական է, թեև դրանցում առկա են նաև դեդուկտիվ կշռադատություններ: Մեր կարծիքով, այդպիսի տեսությունների ճշմարտության, հավաստիության, ընդունման հիմքերը, չափանիշներն են՝ պնդումների ճշգրտությունը, ներքին կառուցվածքային անհակասականության, համակարգայնության, ամբողջականության, պարզության, էմպիրիկ (վերիֆիկացիա, ֆալսիֆիկացիա), տեսական (աշխարհի գիտական պատկերի, հարացույցի, աշխարհայացքի, սոցիալ-մշակութային համակարգի մեջ ներգրավվածությունը), պատմական, պրագմատիկական (բացատրման, կանխատեսման, կիրառման մեծությունը) հիմնավորումների ամբողջականությունը: Նկատենք, որ թեև սոցիալ-հումանիտար տեսություններում առկա իդեալական տիպերը, տեսական տերմինները, կոնստրուկտները երբեմն անմիջականորեն չեն հանգում դիտարկումների, գիտափորձերի, էմպիրիկ տվյալների արդյունքներին, այնուամենայնիվ դրանք ներքնապես տեսանելի են, հայելի, զգայելի: Չէ՞ որ գիտելիքի այդ տեսակի օբյեկտները, հարաբերությունները և այլն, հայելի, բացահայտելի են ոչ միայն «դրսից», այլև «ներսից»: Դա առարկայական այդ ոլորտի անքակտելի մասն է և նրա հավաստիության, ընդունելիության գրավականներից մեկը:

Ասենք, որ այդ կարգի տեսություններում բացատրական և կանխատեսման գործառույթներն առանձնահատուկ են: Բացատրություններն ուղեկցվում են հասկացմամբ, իսկ կանխատեսումներն ունեն հավանական բնույթ: Դրանք պայմանավորված են մեծ թվով պատահական, վիճակագրական գործոնների առկայությամբ: Տեսությունների տերմինների ճշգրտությունը, միանշանակությունը, խստությունը, համակարգայնությունը, կառուցվածքայնությունը ուղղակի ազդում են նրա բացատրման, կանխատեսման հնարավորությունների վրա:

Ժամանակակից սոցիոլոգիայում ընդունված է (Ռ. Մերտոն) առանձնացնել սոցիոլոգիական տեսությունների հետևյալ տեսակները:

1. Ընդհանուր սոցիոլոգիական տեսություն՝ «տեսական սոցիոլոգիա». այն տալիս է սոցիալական ռեալության ընդհանրացված, վերացական պատկերը՝ իր ամբողջականության, զարգացման պատմության տեսակետից: Ճանաչողության այդ աստիճանում ամրագրվում է սոցիալական ռեալության զարգացման և գործառնման ընդհանուր օրինաչափության կառուցվածքը: Ընդ որում՝ ընդհանուր սոցիոլոգիական տեսության տեսական և մեթոդաբանական հիմք է ծառայում սոցիալական փիլիսոփայությունը:

2. Մասնավոր, «միջին աստիճանի» սոցիոլոգիական տեսություններ. դրանց տեսական և մեթոդաբանական հիմքը ընդհանուր սոցիոլոգիան է: Հետազոտության օբյեկտների առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ մասնավոր տեսությունները բաժանվում են երկու հարաբերականորեն ինքնուրույն դասի՝ հատուկ և ճյուղային տեսությունների:

ա) Հատուկ տեսություններն ուսումնասիրում են օբյեկտների գործընթացների, ընդհանրությունների, հանրույթների զարգացման և գործառնման ընդհանուր օրինաչափությունները, հասարակական կյանքի ոլորտը: Վերջինս պետք է հասկանալ որպես հասարակական գործունեության հարաբերական ինքնուրույն բնագավառ, որը պատասխանատու է մարդու և անհատի անմիջական վերարտադրության համար: Այդպիսիք են սեռի, տարիքի, ընտանիքի, քաղաքի, կրթության և այլ սոցիոլոգիաները: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուսումնասիրելով սոցիալական երևույթների հատուկ դաս՝ հանդես է գալիս որպես երևույթների այդ դասի համար ընդհանուր տեսություն:

բ) Ճյուղային տեսությունները հետազոտում են երևույթների այդ դասի սոցիալական ասպեկտները: Ի տարբերություն հատուկ տեսությունների՝ ճյուղային տեսություններն ընդհանրական չեն երևույթների այդ դասի համար, քանի որ դրանք հետազոտում են նրա դրսևորման միայն մի կողմը՝ սոցիալականը: Սակայն որոշ սոցիոլոգներ գտնում են, որ սոցիոլոգիական գիտության շենքը կազմված է հինգ հարկից: Ուրիշները կարծում են, որ թեև Մերտոնի սխեման որոշակի դեր է խաղացել սոցիոլոգիայի զարգացման գործում, այդուհանդերձ այն սպառել է իր հնարավորությունները: Ուստի ոչ թե պետք է կատարելագործել այն, այլ հրաժարվել դրանից⁹:

Կրկնենք նախկինում արդեն բարձրացված հարցը. հնարավոր է արդյոք գիտելիքի «տեսություն» ձևը հասարակության պատմության գիտելիքում: Ռուսալեզու գրականության մեջ, ըստ էության նկատի ունենալով պատմական մատերիալիզմը, պատմական տեսության մասին առաջադրվել է այն տեսակետը, համաձայն որի՝ այլ բնագավառների կայացած տեսությունների համանմանությամբ ենթադրվում է այդպիսի տեսության հնարավորությունը նաև պատմական գիտելիքում¹⁰: Այդ տեսության հիմ-

⁹ Տե՛ս **Кахановский В. Л., Лешкевич Т. Г., Матяш Т. Л., Фатхи Г. Б.** Основы философии науки. Ростов на- Дону, 2007, էջ 193-194:

¹⁰ Տե՛ս **Уваров А. И.** Гносеологический анализ теорий в исторической науке. Калинин, 1973:

նական բնութագրիչներ են համարվում էմպիրիկ ստուգելիությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի մտածողության ոճի մեջ ներգրավվածությունը, կառուցվածքային ամբողջականությունը, համահավաքությունը, ինքնուրույնությունը, լրիվությունը, համակարգայնությունը¹¹:

Սակայն, մեր կարծիքով, խոսքը պետք է վերաբերի ոչ թե պատմական մատերիալիզմի կարգի ուսմունքին՝ որպես պատմական ռեալության փիլիսոփայական հնարավոր մեկնաբանության, որը մարքսիստները համարում են սոցիալ-պատմական իրականության միակ ճշմարիտ տեսությունը, այլ կոնկրետ պատմական տեսությունների, որոնք առայժմ չկան:

Ասեմք, որ ժամանակակից մեթոդաբանական գրականության մեջ ընդունված է տեսություն համարել գիտելիքի այն ձևը, որն ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. *Տեսությունը ոչ թե առանձին հավաստի գիտական դրույթ է, այլ դրանց համախմբություն: Այն ամբողջական, օրգանական զարգացող համակարգ է: Տեսության մեջ գիտելիքների միավորումը տեղի է ունենում նախ և առաջ հետազոտվող առարկայով, նրա օրինաչափություններով:*

2. *Չետազոտվող առարկաների ոչ բոլոր դրույթների համախմբությունն է տեսություն: Որպեսզի գիտելիքը վերածվի տեսության, այն պետք իր զարգացման ընթացքում հասնի հասունության որոշակի աստիճանի: Այսինքն՝ այն պետք է ոչ միայն նկարագրի փաստերի որոշակի համախումբ, այլև բացատրի դրանք, բացահայտի երևույթների պատճառներն ու օրինաչափությունները:*

3. *Տեսության համար պարտադիր է նրա մեջ մտնող դրույթների հիմնավորումը, ապացուցումը. եթե չկա հիմնավորում, չկա նաև տեսություն:*

4. *Տեսական գիտելիքը պետք է ձգտի ընդգրկելու երևույթների հնարավորինս լայն շրջանակ, ավելի խորացնի դրանց մասին գիտելիքները:*

5. *Տեսության բնույթը պայմանավորված է տվյալ առարկայական ոլորտի հիմնարար սկզբունքների հիմնավորման աստիճանով:*

6. *Գիտական տեսությունների կառուցվածքը բովանդակորեն «սահմանված է իդեալիզացված (վերացական) օբյեկտների (տեսական կոնստրուկտներ) համակարգված կազմակերպվածությամբ: Տեսական լեզվի ասույթներն անմիջականորեն ձևակերպվում են տեսական կոնստրուկտների միջոցով և միայն հարաբերական ձևով՝ շնորհիվ արտալեզվական ռեալության նկատմամբ ունեցած հարաբերության, նկարագրում են այդ ռեալությունը»¹²:*

7. *Տեսությունը ոչ միայն պատրաստի, ձևավորված գիտելիք է, այլև դրա ստացման եղանակ, ուստի այն «մերկ արդյունք» չէ, այլ պետք է դիտարկվի նրա առաջացման ու զարգացման հետ միասին:*

Ինչպես նկատելի է ասվածից, «տեսություն» գիտելիքի ձևի կարևորագույն հատկանիշներից է ընդհանրական տեսական տերմինների, կոնս-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 14:

¹² Кахановский В. Л., Лешкевич Т. Г., Матяш Т. Л., Фатхи Г. Б., նշվ. աշխ., էջ 194-195:

տրուկտների, օրենքների, օրինաչափությունների, բացատրությունների առկայությունը: Կարո՞ղ ենք պնդել, թե ժամանակակից պատմական գիտելիքում առկա են այդպիսի տերմիններ, օրենքներ, օրինաչափություններ: Չէ՞ որ, ինչպես ընդունված է ասել, դրա փաստերը անհատական, եզակի, անկրկնելի, անվերարտադրելի դեմքեր ու դեպքեր են, որոնք նշանակություն են ստանում, երբ հարաբերակցում ենք համընդհանրական արժեքներին (Յ. Ռիկերտ): Իհարկե, այդ համակարգում, ըստ Ռիկերտի, գոյություն ունեն էմպիրիկ ընդհանրացումներ և ընդհանրական տերմիններ, օրինաչափություններ, սակայն դրանք ոչ թե պատմական, այլ սոցիոլոգիական, հոգեբանական, ընդհանրացնող գիտություններին պատկանող տերմիններ և օրինաչափություններ են¹³:

Թերևս այդ մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ ունենք Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու և այլ հեղինակների պատմություններ և ոչ թե պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանին վերաբերող տեսություններ: Սակայն մենք, ի տարբերություն Յ. Ռիկերտի, չենք բացառում, որ ապագայում սոցիալ-հումանիտար, պատմական գիտության և մեթոդաբանության զարգացման շնորհիվ կարող են ձևավորվել յուրահատուկ, ընդունելի պատմական օրինաչափություններ և տեսություններ: Չէ՞ որ պատմությունն անցյալի եղելությունների մասին գիտություն է: Իսկ հասարակությունը բաղկացած չէ միայն անհատական, եզակի դեմքերից, դեպքերից և իրողություններից: Նրանում մենք գործ ունենք մարդկային, հասարակական տիպական, ընդհանուր, երբեմն կրկնելի գործընթացների հետ: Այն, ինչով այժմ հետաքրքրվում են սոցիոլոգիան և մարդու մասին հասարակական այլ գիտություններ, ապագայում կարող են հետաքրքրել պատմաբաններին, դառնալ պատմական հետազոտության առարկա: Պատմաբաններին պետք է մղել պատմական եղելությունների կապերի, հարաբերությունների, պատճառների, օրինաչափությունների բացահայտմանը: Դա ավելի կբարձրացնի նրանց հետազոտությունների, գիտելիքների հավաստիության, ընդունելի լինելու աստիճանը: Պատմական տեսությունները կլինեն առանձնահատուկ գիտելիքի ձևեր: Դրանք իրենց մեջ կմիավորեն եզակին, անկրկնելին և տիպականը, ընդհանուրն ու օրինաչափը:

Առայժմ մեթոդաբանական գրականության մեջ լայնորեն քննարկվում է *առավել ընդունելի տեքստ* ըմբռնումը: Այն չափազանց լայն ընդգրկում ունի՝ սկսած գրականության տեքստից և վերջացրած պատմագիտական տեքստով: Հարց է ծագում, թե ինչ չափանիշներ պետք է ունենա պատմագրական տեքստը, որպեսզի համարվի ընդունելի, հավաստի: Չտարվելու համար մտահայեցողական կշռադատություններով, դիտարկենք այն հարցը, թե մեթոդաբանական ինչ առանձնահատկություններ ունի այնպիսի ընդունված, ճանաչում գտած պատմագիտական տեքստը, ինչպիսին Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ն է¹⁴:

Այն հայ պատմագրության ամենաքննարկված, վերլուծված, ստուգված աշխատություններից է: Ըստ այդմ՝ բացահայտելով «Պատմություն

¹³ Տե՛ս Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998:

¹⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1997:

Հայոց»-ի ընդունված, ճանաչված լինելու չափանիշները, մեզ կհաջողվի պարզաբանել պատմագիտական տեքստի գիտական, ընդունված, հավաստի, ճշմարիտ լինելու չափանիշները: Քանի որ արդեն կատարել ենք այդպիսի վերլուծություն¹⁵, ստորև կներկայացնենք արդյունքները:

Դրանք են՝ տրամաբանական, կառուցվածքային (այսինքն՝ պնդումների ճշգրտությունը, անհակասականությունը, սիստեմատիկությունը, ամբողջականությունը, ավարտվածությունը, պարզությունը), գեղագիտական գործոնները, հիմքերը, էմպիրիկ հիմքերի և հիմնավորվածության ճշգրտությունը, պատմական գիտելիքների գնահատականների և արժեքների օբյեկտիվ մոտ լինելը, համամարդկային իդեալներով կողմնորոշված լինելը: Ասվածին կարելի է հավելել աշխարհի գիտական պատկերի, հարացույցի, աշխարհայացքի, սոցիալ-մշակութային համակարգի մեջ ներգծված լինելը: Այդ հիմքերից է նաև գիտելիքի բացատրման ու կանխատեսման, պրակտիկ կիրառման ուժը, որը պատմական գիտելիքում, առավել ևս խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ, համեմատաբար թույլ է արտահայտված:

Ինչպես նկատելի է, բնագիտական գիտելիքների կառուցվածքն ու գործառույթները, դրանց կապն ու փոխհարաբերություններն առավել ընդգծված են, չունեն ակնհայտ արժեքային ծանրաբեռնվածություն: Հետևաբար, ճշմարտության, հավաստիության, ընդունելի լինելու չափանիշներն ավելի ակնհայտ են: Սակայն դա չի նշանակում, որ պատմագիտական և, առհասարակ, սոցիալ-հումանիտար գիտելիքները զուտ ռեյատիվ են, հարաբերական: Սոցիալ-հումանիտար ճանաչողությունն ունի իր առանձնահատկությունները: Պարզապես, մեր կարծիքով, պետք է առավել մեծ ուշադրություն դարձնել սոցիալ-հումանիտար գիտելիքների մեթոդաբանական ուսումնասիրություններին և հումանիտար տեքստերը կառուցել արդեն բացահայտված բոլոր հիմքերի և չափանիշների համամասնությունները պահպանելով:

АЛЬБЕРТ КАЗАРЯН – *Методологические особенности научных теорий.* –

В статье проанализированы видовые, структурные и функциональные особенности естественнонаучных и социально-гуманитарных теорий, а также вопросы о критериях достоверности научного знания и языкового строения научной теории. Помимо того, рассмотрены методологические особенности естественнонаучных и социологических теорий, а также формы научно-исторических текстов и критерии их истинности.

ALBERT GHAZARYAN – *Methodological Specificities of Scientific Theories.* –

In the article structural and functional specificities of natural and social-humanitarian theories are analyzed, and issues of language for construction of scientific theories and certainty of scientific knowledge are discussed. The article also examines specificities of natural and sociological theories as well as the form of historiographical text and criteria of its truth.

---

¹⁵ Ա. Ս. Ղազարյան, Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեթոդաբանական առանձնահատկությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, 2007, էջ 123-136: